

Het spel en de knikkers: ervaren rechtvaardigheid in vier lokale participatieprocessen

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

Voor het ontwerpen en uitvoeren van participatieprocessen die zowel door gemeenten als burgers als zinvol worden ervaren, is inzicht nodig in de beoordeling door deelnemers. In deze studie is de theorie van ervaren procedurele rechtvaardigheid toegepast in de context van burgerparticipatie. Om inzicht te krijgen in het belang van de uitkomst en het verloop van het proces in de beoordeling door participanten zijn met behulp van enquêteonderzoek data verzameld van vier verschillende participatieprocessen in de gemeente Delft. De uitkomsten van deze exploratieve studie laten zien dat de respondenten de participatieprocessen waaraan zij hebben deelgenomen als redelijk rechtvaardig beoordelen. Er is er sprake van een fair process effect, wanneer respondenten het proces als rechtvaardig hebben ervaren en hun vertrouwen in de gemeente toeneemt, zelfs als er sprake is van een voor hen ongunstige uitkomst.

Voor de praktijk laat deze studie zien dat de dimensies van procedurele rechtvaardigheid, te weten respect, voice en explanation, richtinggevende principes zijn voor het ontwerpen en uitvoeren van participatieprocessen. Vooral als het gaat om explanation, dus om informatie over het besluitvormingsproces en verantwoording over de inhoudelijke keuzes die zijn gemaakt, is er nog een wereld te winnen. Tot slot is regelmatig evaluatieonderzoek nodig om participatieprocessen in te richten die aansluiten bij wat deelnemers belangrijk vinden.

1 Inleiding

Met enige regelmaat besluiten participanten de handdoek in de ring te gooien en, soms na jaren, hun samenwerking met de gemeente te beëindigen. Hoewel de aanleiding en context verschillen, vertellen teleurgestelde burgers in de media veelal dat zij zich niet gehoord voelen. Maar wat bedoelen participanten wanneer ze zeggen zich onvoldoende gehoord te voelen door de gemeente? Bedoelen ze dat hun opvattingen en ideeën niet zijn overgenomen? Of ervaren deelnemers te weinig ruimte om hun opvattingen kenbaar te maken dan wel dat hun inbreng niet serieus wordt genomen?

Gemeenten kiezen er steeds vaker voor om maatschappelijke vraagstukken in samenspraak of samenwerking met burgers en andere belanghebbenden aan te pakken (Peters e.a., 2014; Prodemos, 2018). Overheidsorganisaties beogen met burgerparticipatie bij te dragen aan kwalitatief beter beleid, draagvlak hiervoor bij

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

de betrokkenen, en op deze manier het vergroten van het vertrouwen in de overheid (Rob, 2010; De Graaf, 2007).

Onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau laat zien dat burgers, van wie slechts een klein deel ervaring heeft met burgerparticipatie, een krappe voldoende geven voor de samenwerking met hun gemeente (Sociaal Cultureel Planbureau, 2018). Over de daadwerkelijke ervaringen van burgers met burgerparticipatie is minder bekend (Bartels, 2015; Berner e.a., 2011; Michels & De Graaf, 2010; Van der Bol & Van der Arend, 2007). Participatieprocessen worden in gemeenten niet systematisch geëvalueerd vanuit het perspectief van deelnemers (Van Houwelingen e.a., 2014). Uit incidentele evaluatieonderzoeken van participatieprocessen ontstaat het beeld dat deelnemers over het algemeen positief zijn over hun ervaringen (Van Houwelingen e.a., 2014; De Jong e.a., 2014). Om participatieprocessen te kunnen inrichten die bijdragen aan de beoogde doelen van burgerparticipatie, is alleen een algehele beoordeling, het rapportcijfer dat deelnemers geven voor hun ervaring met burgerparticipatie, niet voldoende. Het is ook van belang te weten waarop deze beoordeling is gebaseerd.

In de praktijk en in wetenschappelijke studies wordt nogal eens verondersteld dat de beoordeling van deelnemers grotendeels afhangt van de mate waarin de *uitkomst* voor hen gunstig of ongunstig is (Forester, 2009; De Graaf, 2007). Burgers zouden participatie vooral zien als mogelijkheid om hun eigen belang naar voren te brengen en invloed uit te oefenen op de ontwikkeling en uitvoering van beleid. Hun beoordeling van een participatieproces zou afhangen van de vraag in hoeverre de uitkomsten tegemoetkomen aan hun eigen belang en opvattingen (Berner e.a., 2011; De Graaf, 2007; Schrijver, 2008) en hun ervaring met het verloop van het participatieproces zou hieraan ondergeschikt zijn. Tot slot zou ook het draagvlak voor de uitkomsten vooral afhangen van de tevredenheid van deelnemers met de uitkomst (De Graaf, 2007).

Eerdere studies waarin de ervaringen van deelnemers met het proces centraal staan (Renn e.a., 1995; Smith & McDonough, 2001; Webler & Tuler, 2000; Webler e.a., 2001), wijzen juist op het belang van de gang van zaken gedurende het participatieproces. Ook onderzoek van de Nationale Ombudsman (De Nationale Ombudsman, 2009) laat zien dat participanten vooral oog hebben voor het verloop van het participatieproces. Om te leren van de ervaringen van deelnemers en om toekomstige participatieprocessen te verbeteren is het van belang te weten waar deelnemers precies aan refereren wanneer ze een participatieproces beoordelen.

Om inzicht te krijgen in de beoordeling van deelnemers is in dit artikel de theorie van ervaren procedurele rechtvaardigheid toegepast op enkele door de gemeente geïnitieerde participatieprocessen (Van den Bos, 2011; Lind & Arndt, 2016; Lind & Tyler, 1988). Deze theorie laat zien dat burgers een eerlijke bejegening belangrijk vinden in hun contact met de overheid en wat het belang hiervan is voor hun tevredenheid met de uitkomst van een interactie. In verschillende contexten binnen en buiten het publieke domein is veelvuldig onderzoek gedaan naar erva-

ren procedurele rechtvaardigheid (Van den Bos e.a., 2014; Lind, 1998; Lind & Arndt, 2016). Op enkele uitzonderingen na (Ernst, 2019; Lawrence e.a., 1997; Maguire & Lind, 2003) zijn de principes van ervaren rechtvaardigheid nog niet toegepast in empirisch onderzoek naar de beoordeling van deelnemers van verschillende participatieprocessen in de praktijk (Lind & Arndt, 2016).

Kortom, het doel van deze studie naar het perspectief van participanten op burgerparticipatie is inzicht te krijgen in de rol die de uitkomst en het verloop van het proces spelen in hun beoordeling. Vanuit de principes van ervaren rechtvaardigheid is empirisch onderzoek verricht naar de ervaringen van deelnemers aan vier verschillende door de gemeente geïnitieerde participatieprocessen in een gemeente. Voordat de vier projecten worden geïntroduceerd, volgt eerst de beschrijving van het conceptueel kader, waarin de theorie van ervaren procedurele rechtvaardigheid in de context van burgerparticipatie verder wordt toegelicht.

2 Conceptueel kader

In uiteenlopende contexten in het publieke domein is aangetoond dat *'perception of fairness of process and treatment are more powerful in shaping social attitudes and behaviour than are distributive justice perceptions'* (Lind & Tyler, 1988: 15). Het toepassen van de theorie van ervaren procedurele rechtvaardigheid in de context van burgerparticipatie zou inzicht kunnen geven in het relatieve belang van een (on)gunstige uitkomst en het verloop van een participatieproces in de beoordeling door deelnemers. Daarnaast biedt de toepassing van deze theorie ook inzicht in de mate waarin participatieprocessen niet alleen bijdragen aan kwalitatief beter beleid maar ook aan draagvlak voor de uitkomsten en het vertrouwen in de gemeente als initiator.

Dimensies procedurele rechtvaardigheid

In de theorie van ervaren procedurele rechtvaardigheid worden vier verschillende maar met elkaar samenhangende dimensies onderscheiden die een rol spelen:

- 1 *Respect*: de ervaring van participanten dat er op een beleefde en respectvolle manier met hen is omgegaan. Het gaat hier bijvoorbeeld om de manier waarop deelnemers worden aangesproken, maar ook om de duur van het proces en het tijdstip of de locatie waarop bijeenkomsten worden georganiseerd.
- 2 *Voice*: de ervaring van participanten dat er voldoende ruimte is om hun mening te geven en dat hier serieus naar wordt geluisterd. Hierbij gaat het zowel om de mogelijkheid om hun mening te geven als om de ervaring dat wat wordt ingebracht door de gemeente wordt besproken en serieus wordt overwogen.
- 3 *Explanation*: de ervaring van participanten dat er voldoende en open verantwoording wordt afgelegd over de totstandkoming van de uitkomst. Hierbij gaat het om begrijpelijke en eerlijke informatie over de inrichting van het par-

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

ticipatieproces en het vervolgproces, en om de onderbouwing van inhoudelijke keuzes in de uitkomst.

De drie hierboven toegelichte dimensies van ervaren rechtvaardigheid vertonen veel overeenkomst met de voorwaarden voor wat Scharpf (1999) *throughput legitimacy* noemt. *Throughput legitimacy* verwijst naar (1) de transparantie van het participatieproces, (2) een eerlijk verloop van het participatieproces en (3) *accountability*, het afleggen van verantwoording over de uitkomst. Naast *respect*, *voice* en *explanation* spelen de professionaliteit en integriteit van de betrokken ambtenaren een rol in ervaren rechtvaardigheid.

- 4 *Competence & integrity*: de ervaring van participanten dat de ambtenaren die zijn betrokken bij het participatieproces, deskundig, professioneel en integer zijn. Dit komt naar voren in de wijze waarop het participatieproces is ingericht en in de gedragingen van ambtenaren.

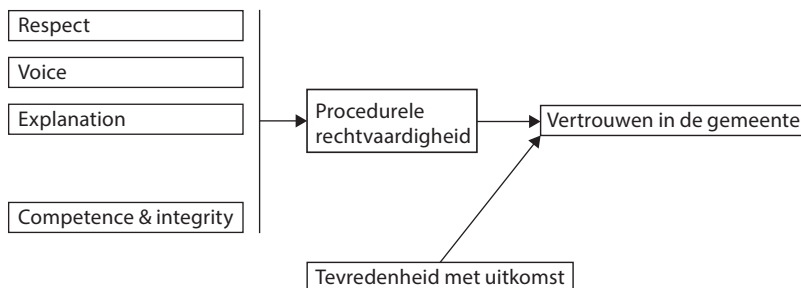
De betekenis die burgers toekennen aan het belang van deze vier dimensies van procedurele rechtvaardigheid, hangt deels af van de context. Bij een gerechtelijke uitspraak hechten betrokkenen mogelijk meer aan integriteit. Bovendien wordt van een rechter ander gedrag verwacht dan van ambtenaren in een participatieproces. Om participatieprocessen in te kunnen richten die door deelnemers als zinvol worden ervaren, is het van belang om te weten welke betekenis deelnemers geven aan de verschillende dimensies en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Tot slot speelt in participatieprocessen mogelijk niet alleen de manier waarop deelnemers zelf worden bejegend maar ook hun perceptie van de bejegening van anderen mee in hun beoordeling van een participatieproces (Lawrence e.a., 1997; Maguire & Lind, 2003; Smith & McDonough, 2001).

Fair process effect

Het resultaat van een rechtvaardige bejegening door de overheid wordt het *fair process effect* genoemd. Het *fair process effect* verwijst naar de reactie van burgers op het verloop van hun contact met de overheid. Rechtvaardige bejegening draagt bij aan (1) tevredenheid met en (2) acceptatie van de uitkomsten van een interactie. Belangrijker nog dan draagvlak voor de uitkomst is dat een rechtvaardige bejegening leidt tot (3) een toename van het vertrouwen in de betrokken overheidsorganisatie.

Een *fair process effect* is veelvuldig aangetoond, bijvoorbeeld in de rechtspraak, maar nog niet in de context van burgerparticipatie (Lind & Arndt, 2016). Het *fair process effect* blijkt op te treden in situaties waarin de uitkomst positief is voor een betrokkene, maar ook wanneer deze negatief is (Lind & Tyler, 1988; Van den Bos, 2007; Van den Bos e.a., 2014). Wanneer de uitkomst van een door een gemeente geïnitieerd participatieproces voor participanten ongunstig is, kan dus worden verwacht dat zij deze eerder accepteren wanneer zij zich rechtvaardig bejegend voelen. Een ongunstige uitkomst van een als fair ervaren proces draagt evenzogoed ook bij aan vertrouwen in de betrokken overheidsorganisatie. Overigens is ook het omgekeerde het geval: een voor een deelnemer gunstige uitkomst

Figuur 1 Conceptueel kader ervaren procedurele rechtvaardigheid in participatieprocessen

van een als unfair ervaren proces leidt tot minder vertrouwen in de betrokken overheidsorganisatie.

Het *fair process effect* kan inzicht geven in het relatieve belang dat deelnemers hechten aan de uitkomst en het verloop van het participatieproces. Draagvlak voor de uitkomsten van een participatieproces zou, wanneer er sprake is van een *fair process effect*, vooral afhangen van een als eerlijk en fair ervaren proces en minder van de gunstige of ongunstige uitkomsten. Tevens laat het zien in hoeverre concrete ervaringen met participatie bijdragen aan draagvlak voor de uitkomst en vertrouwen in de gemeente als initiator van het participatieproces.

Een complicatie bij het toepassen van de theorie van ervaren procedurele rechtvaardigheid in de context van burgerparticipatie is dat de uitkomst van een participatieproces vaak minder duidelijk is dan bij bijvoorbeeld een gerechtelijke uitspraak. De uitkomst is nogal eens een nota of advies waarvan de concrete gevolgen voor burgers (nog) niet duidelijk zijn. Het is lastig om participanten te vragen naar hun acceptatie van een uitkomst die niet duidelijk is. Hoewel tevredenheid met en acceptatie van de uitkomst indicatoren zijn voor een *fair process effect*, gebruiken we in deze studie vertrouwen in de gemeente als belangrijkste indicator omdat de uitkomsten in de vier cases moeilijk objectief zijn vast te stellen door participanten. In figuur 1 worden de concepten die richting hebben gegeven aan het onderzoek, weergegeven in hun onderlinge samenhang.

Op basis van het conceptueel kader en met als doel inzicht te krijgen in het relatieve belang van de (on)gunstige uitkomst en hun ervaring met het verloop van een participatieproces in de beoordeling van deelnemers zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- 1 In hoeverre ervaren deelnemers het participatieproces waaraan ze hebben deelgenomen als rechtvaardig?
- 2 Hoe speelt de tevredenheid van deelnemers met de uitkomst en hun ervaring met het verloop van het participatieproces een rol in de beoordeling van deelnemers? Is er sprake van een *fair process effect*?

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

- 3 Hoe spelen de dimensies van ervaren rechtvaardigheid, te weten *respect*, *voice*, *explanation* en *competence & integrity*, een rol in de beoordeling van het verloop van het participatieproces door de deelnemers?

De onderzoeksvragen worden beantwoord met behulp van dataverzameling bij deelnemers aan vier participatieprocessen in een Nederlandse gemeente. Hieronder worden de participatieprocessen kort toegelicht.

3 Dataverzameling en -analyse

Casebeschrijvingen

De onderzochte participatieprocessen vonden plaats om ervaring op te doen met een nieuwe participatieaanpak die door de gemeente Delft werd ontwikkeld vooruitlopend op de invoering van de Omgevingswet. De Omgevingswet wordt in 2021 van kracht en vervangt tientallen wetten en honderden regels in één nieuwe wet met als doel ruimtelijke ontwikkelingen eenvoudiger te maken. Participatie, het betrekken van belanghebbenden bij ruimtelijke ontwikkelingen, is een belangrijk onderdeel van de Omgevingswet. De onderwerpen van de vier participatieprocessen liepen uiteen. De projecten verschilden wat betreft doorlooptijd, de schaal van het vraagstuk, de opzet van het participatieproces en de manier waarop deelnemers werden betrokken. In de onderzochte processen werden naast bijeenkomsten ook online participatietools ingezet. In alle gevallen was de gemeente de initiatiefnemer van het participatieproces. Hieronder volgt een korte toelichting op de vier participatieprocessen.

Project 1: Herinrichting pleintje

Het project had een doorlooptijd van drie maanden en betrof de herinrichting van een plein en de omgeving ervan in de binnenstad. Bewoners, ondernemers en belangenorganisaties uit de buurt werden door middel van een brief uitgenodigd om online en/of offline te participeren. Online werd een korte vragenlijst uitgezet (284 reacties). Daarna werden er twee bijeenkomsten georganiseerd. Aan de eerste bijeenkomst nam een klein aantal belanghebbenden deel. Voor de tweede bijeenkomst werden alle bewoners en ondernemers uit de buurt benaderd (42 deelnemers). Mede op basis van de uitkomsten van het participatieproces werd een ambitiesdocument opgesteld voor het plein en de omgeving, waar het college van burgemeester en wethouders mee instemde.

Project 2: Omgevingsplan proeftuin duurzame innovaties

Voor een proeftuin voor duurzame innovaties van de universiteit wilde de gemeente in interactie met betrokkenen een omgevingsplan opstellen. Er werd een online vragenlijst uitgezet via Facebook (380 reacties) met behulp waarvan de voor betrokkenen belangrijke onderwerpen in het omgevingsplan werden bepaald. Deze onderwerpen stonden centraal in de uitnodiging en opzet van de daaropvolgende bijeenkomsten. Sommige betrokkenen werden persoonlijk uitgenodigd, andere deelnemers reageerden op een open oproep. Het participatiepro-

ces bestond uit vijf bijeenkomsten, een rondleiding op de locatie en een online webinar, en had een doorlooptijd van negen maanden. Aan de eerste bijeenkomst namen dertig mensen deel. De animo om mee te praten nam gedurende het participatieproces af. De slotbijeenkomst werd afgezegd omdat er geen aanmeldingen waren. Mede op basis van de uitkomsten van het participatieproces werd een omgevingsplan opgesteld ten behoeve van de besluitvorming door het college van burgemeester en wethouders.

Project 3: Herontwikkeling terrein voormalige gemeentewerf

Een voormalig terrein van de gemeentewerf werd herontwikkeld tot een woonwerkgebied. Het participatieproces richtte zich op de eerste fase van de herontwikkeling, waarin het project werd aanbesteed aan een ontwikkelaar. Op Facebook werd een oproep geplaatst om tips en aanvullingen te geven (99 reacties) en er werden twee bijeenkomsten georganiseerd. Drie ontwikkelaars presenteerden hun voorstellen voor de herontwikkeling van het gebied tijdens de tweede bijeenkomst met als doel feedback op te halen en deze te verwerken in hun definitieve voorstel. De eerste bijeenkomst trok twintig deelnemers en aan de tweede bijeenkomst namen zestig mensen deel. De input van participanten werd door de ontwikkelaars verwerkt in hun voorstellen voor de herontwikkeling. De gemeente vroeg de ontwikkelaars hierover verantwoording af te leggen in hun projectvoorstel voor de herontwikkeling. In de aanbestedingsprocedure was participatie opgenomen als een van de criteria voor de gunning van de opdracht. De tijd tussen beide bijeenkomsten bedroeg zes maanden.

Project 4: Beleidskaders aardgasvrije wijken

De gemeente vroeg bewoners mee te denken over de uitgangspunten voor de overgang naar een aardgasvrije gemeente in 2030. Deelnemers werden uitgenodigd via een aankondiging online en in diverse lokale media, en een aantal mensen werd persoonlijk uitgenodigd. De uitkomsten, uitgangspunten voor een aardgasvrije gemeente, zijn vastgelegd in een eindverslag waarbij per onderdeel is uitgelegd of en hoe de inbreng van participanten is overgenomen door de gemeente en op basis van welke argumenten. Dit eindverslag vond zijn weg naar het collegebesluit aardgasvrije wijken. Er hebben drie bijeenkomsten plaatsgevonden (veertig tot zestig deelnemers per bijeenkomst). Ook werd via Facebook een vragenlijst verspreid om ideeën en suggesties in te zamelen (197 reacties). De doorlooptijd van het participatieproces bedroeg vijf maanden.

Methode

Om inzicht te krijgen in de beoordeling van deelnemers van deze vier participatieprocessen zijn vragenlijsten ontwikkeld. Een kwantitatieve aanpak met behulp van vragenlijsten bood de mogelijkheid om op een eenvormige manier data te verzamelen bij verschillende participatieprocessen, waardoor de data onderling vergelijkbaar zijn (Verschuren & Doorewaard, 2007). Eerder is veelvuldig gebruik gemaakt van vragenlijsten om ervaren procedurele rechtvaardigheid in andere contexten te onderzoeken. De eerste stap was dan ook om op basis van beschikbare literatuur een vragenlijst op te stellen, passend binnen de context van bur-

gerparticipatie. De vragenlijst werd niet ontwikkeld voor gebruik in een experimentele setting, maar moest geschikt zijn om data te verzamelen in anderzortige participatieprocessen in de praktijk. Voor de vier dimensies van procedurele rechtvaardigheid (onafhankelijke variabelen) zijn per variabele twee tot vijf items geformuleerd. De vier dimensies zijn gemeten met behulp van een zevenpuntsschaal met waarden van 'helemaal oneens' tot 'helemaal eens'.

Om de dimensie *respectvolle en beleefde bejegening* te meten zijn vier items opgesteld te weten: 'Ik ben op een prettige manier benaderd door de gemeente', 'Het contact met de betrokkenen van de gemeente verliep prettig', 'Ambtenaren van de gemeente zijn met respect met mij omgegaan' en 'De ambtenaren van de gemeente zijn met respect met andere deelnemers omgegaan'. Om de dimensie *voice* te meten zijn vijf items opgesteld: 'Ik kon mijn mening geven', 'Andere deelnemers konden hun mening geven', 'Er werd oprecht naar mijn mening geluisterd', 'Ik heb de indruk dat mijn inzet werd gewaardeerd' en 'Ik heb het idee dat mijn mening serieus werd genomen'. Voor de dimensie *explanation* zijn vier items opgesteld: 'De aanpak van het participatieproces was mij duidelijk', 'Er was voldoende informatie beschikbaar', 'De keuzes die zijn gemaakt in de uitkomst zijn goed uitgelegd', 'Er is duidelijk uitgelegd wat er met de mening van deelnemers is gedaan'. Om de dimensie *competence & integrity* te meten zijn de volgende vier items opgesteld: 'Ambtenaren van de gemeente waren deskundig', 'Ambtenaren van de gemeente kwamen professioneel op mij over', 'Afspraken die tussentijds zijn gemaakt zijn nagekomen. Of het was duidelijk waarom afspraken niet konden worden nagekomen', 'Ik heb de indruk dat het participatieproces eerlijk is verlopen'. Bij twee items van de dimensie *respect* respectievelijk *voice* is onderscheid gemaakt tussen hoe deelnemers zich persoonlijk bejegend voelen en hoe hun perceptie is van de bejegening van andere deelnemers.

Om inzicht te krijgen in het belang dat deelnemers toekennen aan de uitkomst van het participatieproces, is een item geformuleerd: 'Ik ben tevreden met de uitkomst van het participatieproces.' Dit item is gebruikt als indicatie voor de tevredenheid met de objectieve uitkomst.¹ De uitkomstvariabele *vertrouwen in de gemeente* werd gemeten met vier items: 'Ik vertrouw erop dat afspraken die zijn gemaakt zullen worden nagekomen', 'Ik heb er vertrouwen in dat de uitkomst zal worden gerespecteerd', 'Naar mijn idee is het contact met de betrokkenen van de gemeente verbeterd' en 'Ik heb meer vertrouwen gekregen in de aanpak van de gemeente'. De vragenlijst werd afgesloten met enkele vragen over de achtergrondkenmerken van respondenten, een open vraag over het motief om te participeren en ruimte voor opmerkingen en toelichting. Voor een algehele beoordeling is gevraagd het gehele participatieproces een rapportcijfer te geven.

1 Voor objectieve en subjectieve uitkomst waren aanvankelijk twee aparte items geconstrueerd. Uit de analyse bleek dat respondenten de vraag over hun beoordeling van de subjectieve uitkomst ('De uitkomst is zoals ik had gewild') en de objectieve uitkomst ('Ik ben tevreden met de uitkomst van het participatieproces') sterk overeenkomend beantwoordden ($r = 0,83$). Daarom is de tweede vraag gebruikt als indicator voor beoordeling van de objectieve uitkomst.

Het spel en de knikkers: ervaren rechtvaardigheid in vier lokale participatieprocessen

Tabel 1 *Respons per participatieproces*

	Aantal deelnemers	Aantal respondenten
Project 1	39	16 (40%)
Project 2	45	6 (13%)
Project 3	60	10 (16%)
Project 4	100	31 (31%)
Totaal	244	63 (26%)

De concept-vragenlijst is besproken met ambtenaren uit de gemeente waar de dataverzameling heeft plaatsgevonden. Ook is een cognitieve pretest uitgevoerd van de concept-vragenlijst bij twee burgers die ruime ervaring hadden met participatie in een andere gemeente. Op basis van de feedback van betrokken ambtenaren en de burgers is de formulering van enkele items aangepast.

De items over de deskundigheid van de betrokken ambtenaren ('Ambtenaren van de gemeente waren deskundig' en 'Ambtenaren van de gemeente kwamen professioneel op mij over') kwamen uit de pretest naar voren als moeilijk te beantwoorden omdat voor participanten niet altijd duidelijk is welke van de betrokken professionals gemeenteambtenaren zijn. Bij participatieprocessen zijn naast ambtenaren vaak ook externen betrokken. Door het schrappen van beide items over *competence* is deze dimensie gemeten op basis van twee items over de *integriteit* van ambtenaren.

Dataverzameling

Deelnemers aan de vier participatieprocessen werd gevraagd online een enquête in te vullen bestaande uit 28 gesloten vragen en twee open vragen. Het invullen van de vragenlijst kostte tussen de vijf en acht minuten. Een voor de hand liggend moment voor de verspreiding van de enquête zou direct na de laatste bijeenkomst van het participatieproces zijn. Dan is echter de uitkomst van het participatieproces nog niet vastgesteld. Om een vergelijking te kunnen maken tussen de beoordeling van de uitkomst en het verloop van het participatieproces is de enquête afgenomen op het moment dat de uitkomsten waren vastgesteld. Het duurde twee maanden tot bijna een jaar na de laatste bijeenkomst voordat de uitkomsten van de vier participatieprocessen door de gemeente werden vastgesteld. In tabel 1 wordt de respons per project weergegeven. Het responspercentage onder de deelnemers aan de vier participatieprocessen was gemiddeld 26%, variërend van 13% bij project 2 tot 40% bij het eerste project.

Om de uitkomsten van de enquête te kunnen duiden zijn de belangrijkste documenten van de vier participatieprocessen geanalyseerd, waaronder het participatieplan, te weten de uitnodiging, de verslagen en de uitkomst (beleidsnota, omgevingsplan of college-advies). Tot slot is om een indruk te krijgen van het verloop van het participatieproces minimaal één bijeenkomst bijgewoond van de vier par-

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

ticipatieprocessen. De inzichten uit de analyse van de kwalitatieve data zijn gebruikt om de kwantitatieve data in de context van het betreffende participatieproces te kunnen begrijpen.

Data-analyse

We beschouwen dit onderzoek als beschrijvend en exploratief van aard. De kwantitatieve dataset is geanalyseerd met behulp van SPSS. De reikwijdte van de uitspraken beperkt zich daarom tot de steekproef, de respondenten. Er is dan ook geen significantietoetsing toegepast op de onderzochte verbanden. De vier dimensies van procedurele rechtvaardigheid (*respect, voice, explanation* en *integrity*) en de uitkomstmaat ‘vertrouwen in de gemeente’ zijn consistent en betrouwbaar gemeten met de ontwikkelde vragenlijst en in de context van de betreffende participatieprocessen. Uit een betrouwbaarheidsanalyse bleek dat het construct procedurele rechtvaardigheid en zijn subdimensies, evenals het construct vertrouwen, intern consistent zijn.²

De antwoorden op de twee open vragen, te weten ‘Wat is de reden dat u heeft deelgenomen aan het participatieproces?’ en ‘Hieronder kunt u al uw opmerkingen over het participatieproces kwijt’, zijn handmatig geanalyseerd. Als eerste is bepaald in hoeverre de toelichting van respondenten de uitkomsten, het verloop van het participatieproces of beide betrof. Wanneer respondenten verwezen naar hun ervaringen met het proces is middels codering onderscheid gemaakt tussen *respect, voice, explanation* en *integrity*. Bij de documentenanalyse en observaties van de bijeenkomsten is genoteerd in hoeverre de vier dimensies van ervaren rechtvaardigheid tot uitdrukking kwamen in het ontwerp en verloop van de bijeenkomsten, alsmede in de communicatie na de afronding. Richtinggevende vraag voor de analyse van de uitnodiging, de programmaopzet en het verloop van de bijeenkomsten was: In hoeverre en op welke manier komen de dimensies van procedurele rechtvaardigheid naar voren in het ontwerp en verloop van de bijeenkomsten? De verslagen van de bijeenkomsten en de uitkomst (een nota of advies) van het participatieproces werden geanalyseerd aan de hand van de volgende twee vragen: Is er uitleg gegeven over het vervolgproces? Zijn de gemaakte keuzes in de uitkomsten onderbouwd, waarbij is aangegeven waarom wat participanten hebben ingebracht wel of niet is overgenomen?

4 Resultaten

Als eerste is voor de vier projecten samen geanalyseerd wat de gemiddelden zijn voor procedurele rechtvaardigheid en de uitkomstmaten. Het resultaat hiervan is te vinden in tabel 2, waar de Likertschaal (helemaal mee oneens – helemaal mee eens) is omgezet naar een score van 1 tot 7. Gemiddeld hebben de respondenten het proces als redelijk rechtvaardig ervaren, waarbij zij de dimensies *respect* en

2 Cronbach's alpha voor procedurele rechtvaardigheid was 0,95, voor de dimensies *respect* 0,92, *voice* 0,90, *explantation* 0,84 en *integrity* 0,78. Cronbach's alpha voor de uitkomst variabele vertrouwen in de gemeente bedroeg 0,92.

Het spel en de knikkers: ervaren rechtvaardigheid in vier lokale participatieprocessen

Tabel 2 *Gemiddelden (standaarddeviaties tussen haakjes)*

	Gemiddelde (standaarddeviatie) Op schaal 1-7 (m.u.v. rapportcijfer)
Procedurele rechtvaardigheid	5,1 (1,1)
Respect	5,6 (1,0)
Voice	5,3 (1,1)
Explanation	4,5 (1,3)
Integrity	4,7 (1,3)
Tevredenheid met de uitkomst	4,0 (1,7)
Vertrouwen	4,4 (1,3)
Rapportcijfer	6,1 (1,8)

Tabel 3 *Correlaties (Pearson's r)*

	Correlatie met rapportcijfer	Correlatie met vertrouwen in de gemeente
Procedurele rechtvaardigheid	0,80	0,82
Procedurele rechtvaardigheid (partiële correlatie, gecorrigeerd voor tevredenheid met uitkomst)	0,58	0,62

voice hoger beoordeelden dan de dimensies *explanation* en *integrity*. Eerdere ervaringen met participatie hadden geen substantiële invloed op de ervaren rechtvaardigheid van de respondenten. Respondenten maakten geen onderscheid tussen hoe zij hebben ervaren zelf bejegend te zijn en hun perceptie van de bejegening van andere deelnemers.

Vertrouwen in de gemeente

Er is een hoge correlatie tussen procedurele rechtvaardigheid enerzijds en vertrouwen in de gemeente anderzijds (zie tabel 3). Ook wanneer we controleren voor de tevredenheid met de uitkomst, blijft er een redelijke correlatie ($r = 0,62$) tussen procedurele rechtvaardigheid en vertrouwen in de gemeente. Er is dus sprake van een *fair process effect*: zowel respondenten die tevreden zijn als respondenten die ontevreden zijn met de uitkomst van het participatieproces, hebben gemiddeld meer vertrouwen in de gemeente als zij het verloop van het proces positief hebben ervaren.

Verschillen tussen participatieprocessen

Ondanks de verschillen in de inrichting en het verloop van de vier participatieprocessen wordt de procedurele rechtvaardigheid in alle projecten als voldoende beoordeeld (variërend van 4,8 tot 5,6 op een zevenpuntsschaal, zie tabel 4). Ook

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

Tabel 4 Resultaten per project (gemiddelde en standaarddeviatie op schaal 1-7, m.u.v. rapportcijfer)

	Project 1 (n = 16)	Project 2 (n = 6)	Project 3 (n = 10)	Project 4 (n = 31)
Ervaren procedurele rechtvaardigheid	4,9 (1,0)	5,6 (0,8)	4,8 (1,1)	5,2 (1,0)
Respect	5,6 (0,8)	6,1 (1,0)	5,1 (1,1)	5,6 (0,9)
Voice	5,2 (1,0)	5,8 (1,2)	4,5 (1,5)	5,5 (0,8)
Explanation	4,4 (1,4)	5,0 (1,7)	4,7 (1,0)	4,4 (1,3)
Integrity	4,3 (1,2)	5,3 (1,7)	4,5 (1,0)	4,9 (1,3)
Vertrouwen in de gemeente	4,2 (1,7)	5,0 (1,3)	4,3 (0,9)	4,5 (1,2)
Rapportcijfer (1-10)	5,9 (1,9)	6,8 (2,1)	5,9 (1,6)	6,1 (1,8)

bij het rapportcijfer voor het participatietraject als geheel en als het gaat om het vertrouwen in de gemeente wordt er door respondenten vergelijkbaar geoordeeld. Project 2 wordt het meest positief beoordeeld, terwijl de ervaren rechtvaardigheid in andere projecten, met name project 1 en 3, op alle aspecten lager wordt beoordeeld.

De kwalitatieve analyse laat zien dat de dimensies van ervaren rechtvaardigheid op verschillende manieren naar voren komen in de vier projecten. In project 1 zijn respondenten kritisch over het gebrek aan ruimte voor genuanceerde inbreng van participanten en steun voor de gemeente in de bijeenkomst (*voice*). Zij brengen naar voren dat in hun perceptie het gesprek werd gedomineerd door een klein aantal deelnemers. Een analyse van de communicatie over de uitkomsten van het eerste en derde participatieproces laat zien dat hierin geen verantwoording is afgelegd over de keuzes die zijn gemaakt met betrekking tot de uitkomsten van het participatieproces (*explanation*). Bij project 4 is puntsgewijs uitgelegd wat er van de inbreng van deelnemers al dan niet is overgenomen. In het tweede participatieproces, dat langzaam doodbloedde, kregen deelnemers ruimte om de inhoud en het proces bij te sturen. In de bijeenkomsten werd (anoniem met behulp van een digitale tool) feedback gevraagd en direct verwerkt.

Verhouding tussen dimensies

Opvallend is dat bij drie van de vier projecten de dimensies *explanation* en *integrity* het laagste scores. In deze projecten worden de informatie over het vervolgproces en de onderbouwing van de inhoudelijke keuzes die de gemeente heeft gemaakt, alsook de integriteit van ambtenaren minder goed beoordeeld. De vier dimensies van procedurele rechtvaardigheid correleren elk sterk met vertrouwen, en correleren ook nog redelijk na controle voor tevredenheid met de uitkomst (zie

Het spel en de knikers: ervaren rechtvaardigheid in vier lokale participatieprocessen

Tabel 5 Correlaties subdimensies met vertrouwen (Pearson's *r*)

	Correlatie met vertrouwen in de gemeente	Correlatie met vertrouwen in de gemeente (partiële correlatie, gecorrigeerd voor tevredenheid met uitkomst)
Respect	0,73	0,50
Voice	0,69	0,42
Explanation	0,79	0,56
Integrity	0,78	0,57

tabel 5). Voor de respondenten lijkt *explanation* iets belangrijker te zijn voor het positieve effect op het vertrouwen in de gemeente.

De kwalitatieve analyse van de toelichting op de beoordeling van respondenten van het participatieproces laat zien dat hun reflectie vooral het verloop van het participatieproces betreft en niet de uitkomsten. Met name worden opmerkingen gemaakt die samenhangen met de dimensies *explanation* en *integrity*. Een van de respondenten geeft aan niet te weten welke inhoudelijke keuzes zijn gemaakt en hoe deze zijn onderbouwd (*explanation*):

'Participeren betekent deelnemen, inbreng hebben, conclusies ontvangen, afwijkingen van standpunten beargumenteren, verslagen ontvangen, merken wat er gedaan wordt met andere meningen etc. Er mag nu commentaar (enquête) gegeven worden op het proces. Wat er besloten is/wordt en waarom is volstrekt onduidelijk. Het enthousiasme om mee te denken verdwijnt zo als sneeuw voor de zon.' (respondent project 1)

Hoewel het betrekken van deelnemers doorslaggevend is geweest voor de gunning van de herontwikkeling (project 3), zegt deze respondent hiervan niet op de hoogte te zijn (*explanation*). Hierbij stelt de respondent tevens de integriteit van de gemeente ter discussie (*integrity*).

'Ik heb het idee niet van me af kunnen zetten dat van tevoren al was bepaald welke uitslag er zou komen. Het is het project geworden dat de gemeente het meest (financieel) oplevert en het minst rekening houdt met de buurtbewoners.' (respondent project 3)

Het volgende fragment illustreert de samenhang tussen de verschillende dimensies van ervaren rechtvaardigheid in een participatieproces.

'Hoewel ik keurig de uitnodigingen kreeg voor de volgende participatiebijeenkomst, voelde het elke keer weer als een ver-van-mijn-bed-show. Ik heb ooit eens een idee geopperd, zonder daar ooit een bedankje of inhoudelijke reactie op te krijgen. Sindsdien krijg ik wel elke keer de verslagen etc., maar ik word er niet wijzer van. (...) De

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

opzet, de vorm en de inhoud was zodanig geschreven dat alleen al daarmee mensen uitgesloten worden. Ik heb dit proces dus als negatief ervaren en zou de volgende keer niet meedoen.’ (respondent project 4)

Voor deze respondent is het niet duidelijk wat er met zijn inbreng is gebeurd (*explanation*) en of deze serieus genomen is (*voice*). Hierbij geeft hij aan het uitblijven van een bedankje als weinig respectvol te hebben ervaren (*respect*). Tot slot geeft hij aan de informatie van de gemeente niet te begrijpen (*explanation*), waarmee hij impliciet aangeeft dit als unfair te ervaren omdat niet iedereen gelijke kansen heeft om mee te praten (*voice*).

5 Conclusie en discussie

De resultaten van ons onderzoek onder deelnemers aan vier door de gemeente geïnitieerde participatieprocessen laten zien dat deze processen door de respondenten als redelijk rechtvaardig worden beoordeeld. De aanname dat de uitkomsten doorslaggevend zijn in de beoordeling van participanten, zien we niet bevestigd in dit onderzoek. Zelfs in deze exploratieve studie en op basis van een beperkte dataset van verschillende participatieprocessen zien we een *fair process effect*; ongeacht de mate van tevredenheid of ontevredenheid met de uitkomst neemt het vertrouwen van respondenten in de gemeente toe wanneer zij ervaren rechtvaardig en eerlijk behandeld te zijn.

In de onderzochte participatieprocessen weegt van de drie belangrijkste dimensies van procedurele rechtvaardigheid *explanation* iets zwaarder in de beoordeling van respondenten dan *respect* en *voice*. Opvallend genoeg is *explanation*, het afleggen van verantwoording over het vervolgproces en de inhoudelijke keuzes die zijn gemaakt, tevens de dimensie waarop de gemeente in drie van de vier projecten gemiddeld het minst positief wordt beoordeeld.

Ondanks het uiteenlopende karakter van de participatieprocessen zijn er geen grote verschillen gevonden in de beoordeling van de processen door de respondenten. Wel zijn twee participatieprocessen in hun geheel minder positief ervaren dan de andere twee processen. Een mogelijke verklaring hangt samen met de aard van het onderwerp van deze participatieprocessen, een herinrichtingsvraagstuk met concrete consequenties voor de leefomgeving van participanten. Onderzoek naar ervaren rechtvaardigheid in andere domeinen laat zien dat deelnemers meer belang hechten aan een eerlijk verloop van een proces wanneer de uitkomst consequenties heeft voor hun dagelijks leven (Lind & Arndt, 2016). Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de vraag in hoeverre de aard van het vraagstuk, concreet of abstract, meespeelt in het belang dat deelnemers hechten aan een rechtvaardig verloop van het proces.

Hoewel ons onderzoek interessante inzichten heeft opgeleverd over het belang van een eerlijk en rechtvaardig proces in de beoordeling van deelnemers, is deze studie, zoals gezegd, explorerend van aard. Allereerst moet worden opgemerkt dat

de resultaten, als gevolg van de kleine steekproefgroottes, weinig robuust zijn. Ten tweede was de respons gemiddeld 26 procent. Aangezien driekwart van de participanten niet heeft deelgenomen aan de enquête, moeten we rekening houden met non-responseeffecten, bijvoorbeeld wanneer het wel of niet deelnemen aan de enquête zou samenhangen met de beoordeling ervan door deelnemers. Overigens is het niet aannemelijk dat het responspercentage invloed heeft op de gevonden resultaten met betrekking tot het *fair process effect* omdat dit effect onafhankelijk is van een positieve of negatieve beoordeling van het participatieproces.

De projecten waarvan voor deze studie data zijn verzameld, waren alle vier door de gemeente geïnitieerde participatieprocessen. Vervolgonderzoek naar ervaren rechtvaardigheid bij overheidsparticipatie, waarbij burgers het initiatief nemen, zou eveneens interessant zijn. In de Omgevingswet die naar verwachting in 2021 van kracht wordt, is participatie verplicht voor alle initiatiefnemers van een ruimtelijke ingreep: de overheid, bedrijven en burgers. Een belangrijke vraag is wat het voor de door burgers ervaren rechtvaardigheid betekent wanneer de gemeente de participatie niet initieert, maar hiervoor wel de kaders stelt.

Onze studie brengt twee methodologische uitdagingen aan het licht bij het uitvoeren van enquêteonderzoek naar ervaren rechtvaardigheid in participatieprocessen in de praktijk. De uitkomsten van participatieprocessen zijn vaak niet eenduidig vast te stellen, waardoor het lastig is om twee van de aspecten van het *fair process effect* te meten, te weten het draagvlak (acceptatie en tevredenheid). Hierdoor is het onderscheid tussen de beoordeling van de objectieve en subjectieve uitkomst lastig voor deelnemers. Tegelijkertijd weten we dat juist in situaties waarin de uitkomst moeilijk te interpreteren is een *fair process effect* optreedt en een rechtvaardige benadering van groot belang is (Van den Bos, 2015). Vervolgonderzoek bij een participatieproces waarvan de uitkomst glashelder is en waarbij participanten redelijkerwijze vast kunnen stellen in hoeverre deze voor hen (on)gunstig is, zou inzicht kunnen geven in de betekenis van een rechtvaardig proces voor het draagvlak voor de uitkomst van een participatieproces.

Ten tweede hebben participatieprocessen de neiging langer te duren dan gepland. Hetzelfde geldt voor de tijd na de afronding van het participatieproces tot de vaststelling van de uitkomsten door het gemeentebestuur. De doorlooptijd van de participatieprocessen heeft ongetwijfeld invloed gehad op de hoogte van de respons, waardoor het lastig is om betrouwbare uitspraken te doen over een project.

Ondanks genoemde beperkingen van deze studie kunnen een paar belangrijke aanbevelingen worden geformuleerd voor gemeenteambtenaren die actief zijn op het grensvlak tussen de gemeente en de participerende gemeenschap (Blijleven e.a., 2019). Voor hen bieden onze bevindingen handvatten voor de uitvoering van hun werk. De bevinding dat het verloop van het proces belangrijk is voor de beoordeling van participanten, nodigt uit om keuzes bij de inrichting en uitvoering van participatieprocessen zorgvuldig te overwegen en te onderbouwen.

Christine Bleijenberg, Reint Jan Renes, Noëlle Aarts & Jonas Moons

Participatieprofessionals kunnen de dimensies *respect*, *voice* en *explanation* hierbij hanteren als richtinggevende principes.

Daarnaast is regelmatig en (gedeeltelijk) gestandaardiseerd evaluatieonderzoek onder deelnemers nodig om effectieve participatieprocessen in te richten die aansluiten bij wat deelnemers belangrijk vinden. Met name in situaties waarin positief-kritische burgers deelnemen en de rol van belangengroepen beperkt is, kan ervaren rechtvaardigheid een waardevolle manier zijn om de ervaringen van deelnemers te onderzoeken (Maguire & Lind, 2003). Enquêteonderzoek met behulp van de dimensies van procedurele rechtvaardigheid is toepasbaar in participatieprocessen van verschillende opzet en omvang in verschillende gemeenten, waardoor vergelijking mogelijk is. Tezamen kan dit een betrouwbaar beeld opleveren van het perspectief van participanten op burgerparticipatie.

Tot slot lijkt *explanation*, uitleg over het (vervolg)proces en de inhoudelijke keuzes die zijn gemaakt door de gemeente, de dimensie waar op basis van deze studie verbetering te behalen valt. Gemeentelijke organisaties richten zich na de afronding van een participatieproces logischerwijze op interne besluitvormingsprocessen, waardoor de communicatie met de omgeving nogal eens wordt vergeten. Als er intussen wel degelijk opvolging wordt gegeven aan de uitkomsten, is dit al helemaal een gemiste kans. Een blijvend aandachtspunt voor participatieprofessionals is om erop te letten dat de gemeente in contact blijft met participanten ook wanneer het participatieproces is afgerond en het verslag is verstuurd.

Literatuur

- Bartels, K., *Communicative capacity. Public encounters in participatory theory and practice*, Bristol: 2015.
- Berner, M.M., J.M. Amos & R.S. Morse, 'What constitutes effective citizen participation in local government? Views from city stakeholders', *Public Administration Quarterly*, 2011/1, p. 128-163.
- Blijleven, W., M.J. van Hulst & F. Hendriks, *Publieke Bricoleurs. Over ambtelijk vakmanschap op het raakvlak van gemeente en gemeenschap*, Tilburg University, Tilburg: 2019.
- Bol, N. van der & S. van der Arend, 'Interactieve besluitvorming vanuit een participantenperspectief', *Bestuurswetenschappen*, 2007/1 p. 31-44.
- Bos, K. van den, 'Procedurele rechtvaardigheid. Beleving bij burgers en implicaties voor het openbaar bestuur', A.F.M. Brenninkmeijer, M. van Dam & Y. van der Vlugt (eds.), *Werken aan behoorlijkheid. De Nationale ombudsman in zijn context*, Den Haag: 2007, p. 183-198.
- Bos, K. van den, *Vertrouwen in de overheid: wanneer hebben burgers het, wanneer hebben ze het niet, en wanneer weten ze niet of de overheid te vertrouwen is? Een essay over de sociaalpsychologische werking van vertrouwen en de mens als informatieverwerkend individu*, Den Haag: 2011.
- Bos, K. van den, 'Humans making sense of alarming conditions. Psychological insight into the fair process effect', *Oxford handbook of justice in work organizations*, Oxford: 2015, p. 403-417.

- Bos, K. van den, L. van der Velden & A. Lind, 'On the role of perceived procedural justice in citizens' reactions to government decisions and the handling of conflicts', *Utrecht Law Review*, 2014/4, p. 1-26.
- De Nationale Ombudsman, 'We gooien het de inspraak in'. Een onderzoek naar de uitgangspunten voor behoorlijke burgerparticipatie, Den Haag: 2009.
- Ernst, A., 'How participation influences the perception of fairness, efficiency and effectiveness in environmental governance. An empirical analysis', *Journal of Environmental Management*, 2019, p. 368-381.
- Forester, J.F., *Dealing with differences. Dramas of mediating public disputes*, Oxford: 2009.
- Graaf, L.J. de, *Gedragen beleid. Een bestuurskundig onderzoek naar interactief beleid en draagvlak in de stad Utrecht*, proefschrift Universiteit Utrecht, Delft: 2007.
- Houwelingen, P. van, A. Boele & P. Dekker, *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag: 2014.
- Jong, J. de, P. Boon & I.M.A.M. Pröpper, *Jaarrapport Benchmark Burgerparticipatie 2014*, Amsterdam: 2014.
- Lawrence, L.L., S.E. Daniels & G.H. Stankey, 'Procedural justice and public involvement in natural resource decision making', *Society & Natural Resources*, 1997/6, p. 577-589.
- Lind, E.A. & C. Arndt, *Perceived fairness and regulatory policy. A behavioural science perspective on government-citizen interactions*, OECD Regulatory Policy Working Papers, Parijs: 2016.
- Lind, E.A. & T.R. Tyler, *The social psychology of procedural justice*, New York: 1988.
- Lind, E.A., 'Procedural justice, disputing, and reactions to legal authorities', A. Sarat, M. Constable, D. Engel, V. Hans & S. Lawrence (eds.), *Everyday practices and problem cases*, Evanston, IL: 1998, p. 177-198.
- Maguire, L.A. & E.A. Lind, 'Public participation in environmental decisions. Stakeholders, authorities and procedural justice', *International Journal of Global Environmental Issues*, 2003/2, p. 133-148.
- Michels, A.M.B. & L.J. de Graaf, 'Examining citizen participation. Local participatory policy making and democracy', *Local Government Studies*, 2010/4, p. 477-491.
- Peters, C.E., V.P. van Stipdonk & P.G. Castenmiller, *Verkenning van lokale democratie in Nederland*, Den Haag: 2014.
- Prodemos, *Monitor Burgerparticipatie 2018*, Den Haag: 2018.
- Raad voor het openbaar bestuur (Rob), *Vertrouwen op democratie*, Den Haag: 2010.
- Renn, O., T. Webler & P. Wiedemann (eds.), *Fairness and competence in citizen participation. Evaluating models for environmental discourse*, Dordrecht: 1995.
- Scharpf, F.W., *Governing in Europe. Effective and democratic?*, Oxford: 1999.
- Schrijver, J.F., 'Zou burgerparticipatie het vertrouwen in de politiek vergroten?', *Bestuurskunde*, 2008/2, p. 102-112.
- Smith, P.D. & M.H. McDonough, 'Beyond public participation. Fairness in natural resource decision making', *Society & Natural Resources*, 2001/3, p. 239-249.
- Sociaal Cultureel Planbureau, *Burgerperspectieven 2018/4*, Den Haag: 2018.
- Verschuren, P. & H. Doorewaard, *Het ontwerpen van een onderzoek*, Den Haag: 2007.
- Webler, T. & S. Tuler, 'Fairness and competence in citizen participation. Theoretical reflections from a case study', *Administration & Society*, 2000/5, p. 566-595.
- Webler, T., S. Tuler & R. Krueger, 'What is a good public participation process? Five perspectives from the public', *Environmental Management*, 2001/3, p. 435-450.